

О. Л. Чернобай

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету “Львівська політехніка”,
канд. юрид. наук, доц.,
доцент кафедри теорії та філософії права

СОФИСТИКА ЯК ДИСКУРСИВНА ПРАКТИКА ПРАВОВОЇ АРГУМЕНТАЦІЇ ЗА ЧАСІВ АНТИЧНОСТІ

© Чернобай О. Л., 2016

Розкривається сутність софістичних засад дискурсивної практики за часів античності, розглядається софістика, як поширена у V–IV ст. до н. е.* у Стародавній Греції форма і засіб правової аргументації на прикладі судових промов, зокрема спадщини відомого логографа софіста Лісія, якого є усі підстави називати “хресним батьком” правової аргументації.

Ключові слова: софісти, софістика, закони Солона, логографи, судові промови, Лісій, аргументування, практика дискурсу.

Е. Л. Чернобай

СОФИСТИКА КАК ДИСКУРСИВНАЯ ПРАКТИКА ПРАВОВОЙ АРГУМЕНТАЦИИ С ВРЕМЕН АНТИЧНОСТИ

Рассматривается сущность софистических оснований дискурсивной практики в античности, анализируется софистика, как распространенная в V – IV вв. до н. э. в Древней Греции форма и средство правовой аргументации на примере судебных речей, в частности творческого наследия известного логографа софиста Лисия, которого есть все основания называть “крестным отцом” правовой аргументации.

Ключевые слова: софисты, софистика, законы Солона, логографы, судебные речи, Лисий, аргументация, практика дискурса.

O. L. Chornobay

SOPHISTRY AS A DISCURSIVE PRACTICE OF LEGAL ARGUMENT FROM ANTIQUITY

The essence of sophistic grounds discursive practice in antiquity, analysed sophistry as widespread in V–IV century B. C. in ancient Greece form and means of legal argumentation on the example of judicial conversations, in particular creative in heritage of the famous sophist logograph Lysias, which is every reason to call the “godfather” of the legal argument.

Key words: sophists, sophistry, the laws of Solon, logograph, judicial speech, Lysias, argumentation, practice discourse.

Постановка проблеми. Досліджуючи генезис становлення теорії юридичної аргументації, не можемо оминати процесів зародження й розвитку демократизації суспільних відносин, які виникали й генерували в епоху античності. Глибоке історичне коріння цієї теорії (за словами

* Далі вказівка “до н. е.” опускається там, де це зрозуміло по контексту.

М. Козюбри) сягає майданів Стародавньої Греції. Як відомо, суспільно-політична дійсність класичної Греції характеризувалася насамперед існуванням кількох десятків незалежних міст-держав (полісів), організованих як громадянські общини, в яких об'єднані у замкнену привілейовану групу громадяни протистояли масі неповноправного й експлуатованого населення – переселенцям з інших міст і рабам. Видатний дослідник античності О. Лосєв писав: “Громадянин класичного полісу все мав під руками. Прийшовши на майдан свого міста, він ставав політичним діячем, беручи участь у вирішенні важливих справ міста. Прийшовши на поле, він сам працював як селянин, або організовував працю рабів, виступаючи в ролі їх безпосереднього керівника. На випадок зміни він ставав або начальником, або воїном, але у тому чи іншому випадку обов’язковим учасником перемоги або поразки” [1, с. 9]. Однак найважливішим, найпрестижнішим заняттям громадянина грецького полісу була активна участь у політико-правовому житті громади, зокрема у публічних диспутах, змагальному судочинстві, ухваленні правил суспільних відносин та інших видів інтелектуальної діяльності, для успішного здійснення якої потрібна була належна підготовка.

Саме суспільний запит на вироблення оптимальних навиків і умінь, на оволодіння необхідними пізнавальними засобами зумовили появу філософської школи софістики, засновником та ідеологом якої вважається Протагор (бл. 480–410 рр.). Він, його учні й послідовники зажили слави як учителі красномовства (зокрема, Протагор першим за навчання брав плату, за що нерідко зазнавав осуду сучасників, наприклад, Сократа). Творча спадщина близько двох десятків представників цієї школи, що дійшла до нас в окремих уривках та інтерпретаціях пізніших філософів, сформувала “особливий тип мислення, спосіб міркування та аргументації, налаштований на те, щоб переконати певного суб’єкта в істинності деяких тверджень (концепцій, теорій), змусити його прийняти ці твердження, не обмежуючи себе дотриманням вимог коректності раціонального обґрунтування та дискурсу, засновуючи будь-які логічні, семантичні та риторичні прийоми” [2, с. 595–596]. Водночас софістика – це є форма ведення дискусії, полеміки, започаткована ще в античні часи, що вже тоді склалася як дискурсивна практика правової аргументації. І в цьому сенсі її вивчення й узагальнення становить значний науковий інтерес.

Ставлячи перед собою мету – розкрити сутність софістичних засад дискурсивної практики за часів античності у правовій аргументації, філософську категорію “софістика” у цьому контексті розглядаємо як форму ведення дискусії (полеміки) з метою переконання опонента за допомогою аргументування певних положень, застосовуючи спосіб міркування, доказу, що спирається на зумисне порушення законів, а також правил формальної логіки, використовуючи такі доводи та аргументи, що отримали назву софізмів, тобто “суджень, придуманих розумно і хитро, своєрідних логічних феноменів, що практикувалися у тогочасних дискурсах під час судових процесів” [2, с. 594].

Стан дослідження. Видатний давньогрецький філософ, праці якого стали основою європейського, суто раціоналістичного стилю філософування, Арістотель (384–322 рр.) першим після свого вчителя Платона (427–347 рр.) ґрунтовно звернувся до аналізу софістики, хоча численними доступними сьогодні відомостями про особистісні характеристики софістів, способи їх мислення і діяння, про зміст їх основних праць наука завдячує насамперед діалогам Платона, зокрема тому, що отримав назву “Софіст”. Саме у цьому діалозі філософ зараховує софістів до людей, котрі мали помилкові знання, “засновані на наслідуванні”, але, на переконання мислителя, у наслідуванні не може бути істини, у ньому є тільки ознаки істини”. Водночас він визнавав “благородну софістику” як “мистецтво викривання, що зовні подібне до звичайної софістики, а насправді – це справжня мудрість”, тому такого “софіста не треба ставити в один ряд із софістом, якого він називав рибалкою, мисливцем, торговцем, майстром у різних змаганнях” [3, с. 294, 296, 492]. Згодом Арістотель на доступній йому джерельній базі здійснив дослідження, класифікацію обманних прийомів у розмислах софістів, логічних помилок і парадоксів, а також запропонував шляхи їх подолання, присвятивши цьому трактат “Про софістичні спростування”. Тут мислитель, зокрема, твердив: “Насправді, софістика – це удавана (позірна), а не справжня мудрість... І ті, хто любить сперечатись, і софісти застосовують одні й ті самі докази, але не з однією і тією ж метою. І один і той же доказ буде софістичним і еристичним, але не для одного і того ж: еристичний –

заради удаваної перемоги, софістичний – задля уявної мудрості” [4, с. 555]. Треба підкреслити, що у цьому трактаті, як і в таких його творах, як “Метафізика”, “Категорії”, “Тоніка”, “Риторика”, де Арістотель нерідко опонує до провідних софістів (Протагора, Горгія, Антифонта, Продика та ін.), він розробляв основи теорії аргументації, зокрема тема обґрунтування отримує розгорнутіший вигляд у його логіці.

Протягом минулих двох тисячоліть науковий інтерес до вивчення спадщини софістів, до започаткованої у ній форми ведення дискурсів, до своєрідного способу міркування, доказу тощо, не спадав. Висвітлюють це філософське явище сотні публікацій у різних галузях гуманітарних наук, а найперше – філософія, історія, юриспруденція.

Неоднозначним досі є ставлення учених до розуміння і трактування терміна “софістика”. І це пояснюється, очевидно, ставленням до софістів давньогрецьких філософів, які, крім поширення знань, учили громадян держав-полісів мистецтва дискутувати, зокрема відстоювати свої права в судах, домагатися перемоги у суперечках під час публічних диспутів тощо. Наука софістів полягала насамперед у тому, щоб навчити людей (переважно громадян общини-полісу), котрі прагнули набути певного статусу у суспільстві і зробити політичну кар’єру, у суперечці “брати під свій захист або, навпаки, заперечувати будь-яку тезу, незалежно від того, чи правильна вона, чи ні”. Акцентуючи на цьому основному принципі аргументативного дискурсу, філософ Р. Луканін підкреслює: “Еристика софістів засновувалася на метафізичному розведенні у різні сторони того, що у самих речах діалектично об’єднане в одне ціле, – на протилежних сторонах речей” [5, с. 57]. Однак, незважаючи на це, науковець цілком слушно зазначає, що “...заслугою софістів було те, що вони першими повернулися обличчям до безпосередніх потреб людей, виявили залежність пізнання від установок й інтересів людей, хоча робили це украй незадовільно, в дусі релятивізму і скептицизму” [5, с. 53–54].

Подібні оцінки спадщини софістів, її значення і роль в розвитку науки, зокрема у становленні і формуванні засад теорії доказовості, а відтак і правової аргументації висловлювалися багатьма ученими. Так, відомий філософ О. Маковельський писав: “Уява про логіку як науку про мислення, що веде до пізнання істини, формується у боротьбі із софістикою, з безпринципністю і словесною еквілібристикою. Так, у боротьбі із софістикою народилася логіка Демокріта і логіка Арістотеля, в яких правильно ставилося питання про предмет логіки як науки про мислення, що спрямоване на пізнання істини” [6, с. 56].

Виклад основних положень. Як вже зазначалося, поняття “софістика” виникло і набуло значного поширення ще в античній філософії, бо пов’язане з діяльністю шкіл мандрівних учителів мудрості, які не лише виступали на загальнодержавних святах й урочистостях з промовами – панегіриками на честь громадських діячів, полководців, а й готували промови для виступів у судах, тобто навчали красномовства (риторики). Нерідко вони виконували функції логографів (писали промови для учасників судових процесів, або, за сучасною термінологією, “спічрайтери”). Поява у Стародавній Греції цієї філософської течії (школи) була зумовлена насамперед демократизацією громадсько-політичного життя після завершення тривалих греко-перських війн, а також якісно новим етапом розвитку античної філософської думки.

Історики філософії вважають найважливішою ознакою античного світогляду космологізм, який, по суті, являє собою накладання земних відносин на всю природу. На підтвердження цієї тези сучасний український філософ Н. Хамітов цитує висловлювання одного з найавторитетніших дослідників античної культури і міфології О. Лосева, який зазначав: “Ми, що живемо у період крайнього розвитку розумової цивілізації, не повинні дивуватися тому, що античні люди межею всякої істини і краси вважали космос, космос матеріальний, фізичний, почуттєвий, одухотворений і вічно рухливий” [7, с. 36–37]. Проте, на думку І. Бичка, “...космологічний натуралізм ставить грецьку античну філософію на поріг нової кризи, що готова вибухнути через відсутність в античному Космосі певного центруючого “ядра”, упорядковуючого центру. І на роль такого “центру” починає претендувати людина, яка до цього була скромною “частиною” космічного “цілого”, жорстко підпорядкованого (як і будь-яка “частина”) цілому. Такий поворот до

людини чітко простежується у філософії т. зв. софістів, професійних учителів красномовства і всіляких знань, необхідних для активної участі в громадському житті грецьких полісів (міст-держав)” [8, с. 32–33].

Отже, для софістів саме людина з її помислами і потребами стала суб’єктом філософського осмислення, істинним центром світобудови. Онтологічний принцип, сформульований засновником школи софістів Протагором: “Людина є мірою усіх речей: існуючих у тому, що вони існують, неіснуючих – у тому, що вони не існують” став “основою софістичного твердження про опінію (думку, переконання. – *О. Ч.*) як єдино можливу і універсальну форму існування знання” [2, с. 530]. Нехтуючи міфологічними традиціями, відстоюючи свободу волевиявлення на протигагу релігійному абсолютизму античності, націлюючи суспільство на сприйняття нових ціннісних орієнтирів і нормативів поведінки, вірячи в силу людського розуму, здатного долати перешкоди, софісти переважно вважали, що громадяни держави-поліса “вправі, за певної гнучкості та спритності аргументації, іменувати зло – добром, неправду – істиною, чорне – білим, і навпаки”. “У їхній діяльності, – зазначають сучасні філософи права, – трансгресивність, яка набула вигляду спрямованості мислення за межі норм і законів логічного мислення, стала обернутися відвертим імморалізмом. Вони наполягали на тому, що немає загальних моральних і правових норм, і для досягнення поставленої мети добрі будь-які засоби. При цьому важливо лише зуміти підвести під необхідність користування поганими засобами, але за відповідні благі підстави, і тоді можна спокійно переступати через морально-правові заборони” [9, с. 323].

Водночас потрібно підкреслити, що у сфері моралі софісти (Протагор, Горгій, Гіппій, Каллікл та ін.) зіставляли різноманіття думок, аргументуючи право кожної на існування, адже, за їх висновком, “думка може все, а все існує в ній – гідне буття, тобто того стану, щоб “бути”. Отже, саме у цьому знаходить своє втілення суб’єктивізм софістів, що виявляється як “свідоме педалювання думки про те, що існування усього сущого відносне, – воно не має сенсу само по собі, а тільки отримує його в людському усвідомленні” [10, с. 151]. Звідси випливає, що єдиної для усіх істини не існує. Таке становище ставало підставою для методологічного релятивізму, а тому, якщо дотримуватися його, можна довести будь-яке твердження. Відтак йому завжди можна надати “видимість обґрунтування”, тому “метою софістичної псевдоаргументації було не знаходження істини, а досягнення перемоги над опонентом через його дискредитацію або “збивання з пантелику” [11, с. 21].

Та незважаючи на такі негативні судження про софістів і софістику, що склалися ще на основі праць Платона та Арістотеля, виникнення, становлення й понад двохсотлітнє існування цієї філософської течії справило значний позитивний вплив на формування науки як соціально-значущої сфери людської діяльності, спрямованої на систематизацію знань. Саме на той період (V–IV ст.) припадає поява особливої процедури пізнання – аргументації, пов’язаної з ученням Парменіда та його учня Зенона Елейського, якого називали великим аргументатором. “Якраз у рамках філософії Елейської школи, – зазначає В. Ополев, – був винайдений доказ від протилежного, висунуті перші методологічні принципи, які регулюють процес доказування, зокрема принцип виключення третього. В ученні цих філософів висвітлена виражена структура аргументації, коли теза і обґрунтування розглядаються відокремлено, причому, що примітно, одна теза може доводитися кількома незалежними один від одного логічними побудовами” [12, с. 80]. І далі: “Після філософів Елейської школи наступний істотний здви́г у розглянутому питанні пов’язаний з діяльністю софістів. Вони реалізували можливість, зумовлену змінами, що відбулися в основах пізнання, і показали водночас недостатність цих підстав... Як процедура, пов’язана зі встановленням істини, аргументація, як виявилось, може бути перетворена в засіб її приховування. Витончена техніка аргументування дозволяла начебто доводити або спростовувати все, що завгодно, і в такий спосіб сама аргументація дискредитувалася як процедура пізнання. Можливість, виявлена софістами, стимулювала дослідження у галузі методології аргументації” [12, с. 83].

І така можливість реалізовувалася в дискурсивних практиках передусім судочинства Стародавньої Греції, яке мало змагальний характер і ґрунтувалося на тогочасній законодавчій базі, зокрема на законах Солона (бл. 640-630 – бл. 559 рр.), який після обрання архонтом (594 р.;

начальником, правителем у державі-полісі), здійснив протягом трьох років комплекс заходів, спрямованих на зміцнення державності в Афінах. “Цією реформою Солон зробив доступною для усього населення участь у народних зборах (еклесії. – *О. Ч.*) шляхом виступів на них та голосуванням. Велике значення мало розширення можливості участі афінян у суді присяжних (гелієї), куди входило майже 6 тис. осіб (геліастів), поділених на 10 секцій. Після Р. С. будь-який громадянин міг бути членом цього суду. Солон розширив також юрисдикцію останнього, надавши йому функції касаційного суду, що міг переглядати рішення нижчих судових органів. Пізніше геліастам є підсудними усі справи публічного і приватного права” [13, с. 306].

Певне уявлення про античне судочинство можна скласти з тексту гомерівської “Іліади”. Відомо, що в ті часи існувало кілька судів, серед яких найвищим вважався суд старійшин, на основі якого згодом сформувався аеропаг – суд архонтів, котрі набували статусу пожиттєвих його членів. Рада аеропагу розглядала лише справи, пов’язані з умисним убивством і релігійними злочинами. Оскільки у тогочасних судах не існувало прокурорських, слідчих і адвокатських інституцій, то, як правило, обвинувачувачем виступав сам потерпілий, який викладав суть справи. За певних обставин замість позивача міг виступати хтось із досвідчених ораторів. Доволі часто таку місію виконували софісти. Крім того, вони ставали професійними логографами, які писали промови для учасників судових процесів. І звичайно ж у цій діяльності вони цілковито дотримувалися принципів і засад софістики, насамперед тієї, за визнанням Платона, “благородної софістики”, що сприяла пізнанню етики і логіки, багатьох інших важливих філософських проблем, завдяки чому сформувалося ораторське мистецтво, на становлення і розвиток якого винятковий вплив мав такий вид риторики, як судова промова, що набула в Афінах величезної популярності.

Численні позови між афінськими громадянами доповнювалися десятками подібних справ союзних полісів, що відповідно до прийнятих правил розглядалися в Афінах. Судові процеси, які проводилися відкрито, під відкритим небом, бо вважалося, що неприпустимо перебувати суддям під одним дахом із злочинцем, мали певну особливість. Зокрема, вона полягала у тому, що такі процеси нерідко проводилися за виняткових обставин і аеропаг міг розглядати справи навіть вночі, щоб судді не бачили ораторів, а тільки слухали їх промови.

Позивач і відповідач проголошували по дві промови і повинні були “говорити тільки по справі без риторичних прикрас, не діючи на суддів слізьми або вмовляннями”, щоправда, така заборона стосувалася аеропату, а в гелієї (суді присяжних) це допускалося. Ареопагіти виносили вирок, керуючись, як писав авторитетний дослідник античності С. Соболевський, “головно своїми внутрішніми переконаннями, а не промовами або показами свідків” [14, с. 70], хоча такий висновок може видатися дещо сумнівним, адже той же Лісій, промови якого представив і високофахово коментував учений, винятково майстерно і психологічно точно викладав суть позовів своїх клієнтів, належно аргументуючи відстоювані докази, то ж усі члени аеропагу не могли їх ігнорувати. Тому, як свідчать джерела, не усі судді (а їх було чимало) у своїх рішеннях були одностайними, бо такі прислухалися до майстерно викладеної правової аргументації, якою повністю або частково спростовувалися докази опонента (протилежної сторони), на випадок захисту суддям підказувалася міра покарання. Такий прийом використовувався для того, щоб випередити обвинувачувача, який, безперечно, вимагав ще більшої кари. У таких випадках логограф вдавався до софістичних викрутасів, завуальовуючи в такий спосіб причетність промовця до авторства промови, видаючи його за такого собі простака, створюючи в такий спосіб враження виступу-імпровізації.

В історії античної літератури жанр судової промови нерозривно пов’язують зі становленням і розвитком риторики. Якщо видатними теоретиками судових промов вважаються Антифонт і Анкодід, то загально визнаним практиком був Лісій (бл. 459 – бл. 380 рр.), один із найбільш ранніх судових риторів Давньої Греції, чия спадщина дійшла до нас (із 233 автентичних промов опубліковано 34, з яких – 23 повні та 11 – у великих фрагментах) і доволі ґрунтовно досліджувалася протягом віків. Як і про більшість античних письменників, політиків, знаємо про Лісію, на жаль, мало. Відомо, що походив він з м. Сіракузи, де народився у багатій родині (батько його мав майстерню, де виготовлялися щити; метеком, тобто вільною, але позбавленою громадянських прав людиною). У юнацькі роки він з братом навчався у школі софістів у південному місті Фурія.

Орієнтовно у 412 р. обидва прибули в Афіни. Це був час, коли держава-поліс перебувала в скрутному становищі, яке ще більше погіршилося після поразки афінян у Пелопоннеській війні. Після укладення принизливого миру до влади прийшли “Тридцять тиранів”, які проводили жорстокі репресії щодо прихильників демократії, до яких належали Лісій та його брат (403–404 рр.). Обоє засудили до страти, а їхнє велике майно конфіскували. Лісію пощастило втекти з в’язниці, а брата стратили. У середині 403 р. в Афінах була відновлена демократія, Лісій повернувся до полісудержави, але отримати громадянські права йому не вдалося. Тоді ж він уперше виступив у суді з промовою, в якій звинуватив одного з представників тиранії у смерті брата (ця промова має назву “Проти Ератосфена, колишнього члена колегії тридцяти”).

На той час судовою промовою – популярний і поширений жанр правової риторики, як зазначають фахівці з історії античної літератури, “композиційно вже майже склалася. Вона мала своєрідну структуру, кожна її частина виконувала певну функцію, пов’язану з впливом на суддів. Починалася промова із вступу, завдання якого полягало у тому, щоб привернути до промовця прихильність суддів... Далі починалася найголовніша частина, пояснення самої справи – оповідь; вона будувалася так, аби створена картина фактичної сторони справи була вигідна для клієнта. Після цього йшли докази, тобто обґрунтування справжніх мотивів учинку і заперечення доказів протилежної сторони, яку завжди намагалися дискредитувати. У закінченні могло повторюватися звернення до суддів” [15, с. 401]. Деякою мірою згадана промова Лісія відповідала такій структурі, однак автор вніс низку риторичних удосконалень, які цілком відповідали софістичним засадам. Це насамперед схильність до ефектних, розрахованих передусім на суддів кількох початкових речень вступу, що видаються нібито парадоксальними застереженнями. “Не почати одразу із звинувачення, – читаємо у тексті, – видається для мене надто складним, бо й можна закінчити промову, не почавши її, адже настільки великі і численні злочини цих людей (автор має на увазі колегію тиранів. – *О. Ч.*), то ж якби звинувачувач почав говорити неправду, то не зміг би їм навести факти, що значно трагічніші за дійсність; а якщо б хотів дотримуватися істини, то не спромігся б перелічити усіх їхніх злодіянь; на це б не вистачило б у нього ні сил, ні часу” [14, с. 138]. Лише кількох антитез у вступі промовцеві було достатньо, аби відразу ж привернути увагу слухачів.

Вже у цій одній із перших судових промов Лісій проявив себе як новатор, прагнучи вагомо вдосконалити основну частину виступу. Оповідь у ньому будувалася знову ж таки на використанні антитез для викладу розгорнутого звинувачення Ератосфена і протиставлення його злочинним діям доброчесності власної родини, яка втратила чільного свого представника. Лісій переслідував водночас ще одну мету – йому необхідно було підкреслити свою лояльність до демократизації суспільних процесів в Афінах, куди він з родиною на правах метека (особи переміщеної, емігранта) прибув після повалення тиранії і мав намір набути повноцінного громадянства, а тому про свою родину говорив: “...Ми виконували усі громадянські обов’язки, споряджаючи валки необхідних товарів для потребуючих, вносили чималі суми для війська, були законотрудами і підтримували правовий порядок, виконували усі вимоги уряду, у нас не було явних ворогів, багатьох афінян ми викупили з полону” [14, с. 14].

У цій же промові оратор зізнався: “Що стосується мене, панове судді, то я ніколи не виступав у суді ні з власних, ні з чужих справ. Тільки тепер обставини змусили мене бути обвинувачувачем Ератосфена. Мене щоразу охоплював глибокий відчай при думці, що через мою неосвіченість як обвинувачувача (а це я роблю для захисту брата і в моїх власних інтересах), це звинувачення не буде відповідати важливості справи (очевидно, малися на увазі подолання наслідків кількамісячного правління тиранії і ті репресії, що були вчинені супроти прихильників демократії. – *О. Ч.*) і виявиться надто слабким” [14, с. 138–139]. Насправді, так і сталося: цей судовий процес Лісій не виграв; вплинути на ухвалення справедливого рішення, тиск на суддів з боку впливових покровителів обвинуваченого, а також сумнозвісна корупція, з якою Лісій згодом ще не раз стикався.

Невдовзі Лісію довелося знову мати справу із Ератосфеном. Точно невідомо, чи саме ця особа була його особистим кривдником, бо ученим не вдалося ідентифікувати її. Однак з міркувань, так би мовити, “правового реваншу”, Лісій, очевидно, погодився взяти участь у судовому розгляді,

пов'язаному із цією особою, і підготував текст, який називався “Виправдальна промова, у справі щодо вбивства Ератосфена”. Цю промову виголошував простакуватий, але багатий громадянин Евфілет, захищаючись у суді присяжних від висунутого проти нього обвинувачення. Воно, на думку вчених, “вибудовувалося, очевидно, так: відчуваючи ворожнечу до Ератосфена, Евфілет заманив його хитрістю чи силоміць привів у свій дім, де й убив, брехливо звинувативши у звабленні його жінки й отримавши тим самим можливість залишитися непокараним” [16, с. 424].

Як досвідчений логограф, Лісій, виходячи з постулатів софістики творити образ звинувачуваного-довірливого, простого, наївного чоловіка, цілковито підпорядковував цьому композицію промови: вступ – звернення до суддів і усіх присутніх; оповідь – виклад фактичної суті справи; правова аргументація – докази правоздатності промовця, а також спростування доказів позивача; висновок – збудження обурення до суперників промовця і співчуття до нього. Така послідовність дискурсу, підкріпленого майстерно поданими побутовими подробицями та сценками, викликала довіру до промовця. Апелюючи до суддів, яких промовець застерігає від упередженості під час винесення рішення, він заявляє, що випадок самосуду як кара, дозволена законом, видається надто м'якою. А на підкріплення цієї тези – аргумент до авторитету: “Повсюди в Елладі з цим би погодилися”. І далі правова аргументація: “Це – єдиний злочин, за який у будь-якій державі, чи вона демократична, чи олігархічна навіть останній бідняк може притягнути до відповідальності найвидатніших людей... настільки тяжким скрізь вважається безчестя (ганьба), завдана таким злочином” [16, с. 32].

Розширюючи дискурс і пояснюючи, яка негідна поведінка ловеласа Ератосфена вплинула на сімейні стосунки у молодій родині, де нещодавно народилася дитина, промовець переходить до аргументативної частини, в якій логограф демонструє високу майстерність софістичної практики доказування. Як відомо, основними джерелами права у той час були згадані вище закони Солона, про які, до речі, Плутарх (46 р. н. е. – 120 чи 130 рр.) писав: “Взагалі Солонові закони про жінок видаються напрочуд безглуздими. Тому, хто застане коханця своєї дружини на місці злочину, він дав право його убити; а той, хто вкраде вільну жінку і знасилує її, карається штрафом у сто драхм...” [17, с. 179]. Хоч минуло кілька століть від часу реформ Солона, які порівняно із попередніми правовими актами Драконта (а вони передбачали смертну кару за найменші провини), усе ж вважались прогресивнішими, мало що змінилося у законодавчих приписах щодо кваліфікації і санкції такої категорії злочинів, як убивство, передусім умисне. Плутарх, завдяки якому маємо чимало цінних відомостей про життя, діяльність, творчу спадщину софістів, зокрема Лісія, мав усі підстави вважати закони, які є ненадто загрозливими для суспільства і зокрема для кожного індивіда злодіяння (наприклад, перелюб, спокушування осіб жіночої статі – це, за сучасними світоглядними уявленнями, радше можна зарахувати до негативних морально-етичних учинків), є безглуздими. Очевидно, враховуючи рівень тогочасного праворозуміння, софіст Лісій, аргументуючи правомірність вчинку Евфілета, у виголошуваній ним промові посилається на закон, що вирізаний на камені за вказівкою Аеропага, тобто трактує норму Солонового закону: “Не винен у вбивстві той, хто покарає смертю перелюбника, якщо застане його разом з дружиною”, і далі логічно розвиває цю тезу: “У справедливості цієї кари законодавець був упевнений настільки, що її ж призначив за спокушування наложниць, хоча їх не так поважають, як законну дружину” [16, с. 36].

На підтвердження цих норм, які промовець просить зачитати (до речі, наведені у тексті ремарки “читається закон”, “читаються покази свідків” – це ще одне підтвердження доволі широкого дискурсу, до якого залучалися особи з боку захисту), він звертається до присяжних: “Ви чуєте, судді: закон гласить, щоб кожен, хто вчинить насильство над вільним – дорослим чи дитиною, – заплатив би більше удвічі, ніж за насильство над рабом, адже до цього належить і насильство над жінкою, тоді як її спокушування карається смертю. От, судді, наскільки поблажливіший законодавець до насильників, ніж до спокусників. Останніх він засудив до смерті, а перших – лишень до відшкодування вчинку грішми, враховуючи те, що жертва насильства принаймні ненавидить насильника, а спокусник тільки розбещує свою жертву, що дружина до нього прив'язується більше, ніж до чоловіка, віддає йому в розпорядження весь дім, і навіть на дітей падає підозра – чи вони від чоловіка, чи від коханця. Ось чому таким людям законодавець

призначив смерть” [16, с. 36]. Враховуючи саме це, промовець виправдовує свій вчинок – умисне вбивство Ератосфена, яке, за наведеною правовою аргументацією, не може вважатися злочином.

Зумисне позбавлення людини одного з найважливіших природних прав – права на життя, що переважно у той час не розглядалося у сьогodнішній юридичній площині (маємо на увазі ст. 115 КК України “Умисне вбивство”) залежно від обставин і причин вчинення цього посягання, підлягало юрисдикції Ради аеропага. У разі з Евфілетом судовий процес тривав у народному суді (гелієї), оскільки самосуд, вчинений промовцем, умовно кажучи, був перекваліфікований і мав характер цивільного позову, в якому йшлося про те, що нібито Евфілет навмисне заманив до свого дому потерпілого з допомогою служниці, що начебто він насильно приволік його, бо ненавидів цю людину і прагнув помститися їй, що він спеціально зібрав свідків, щоб надати вчинку розголосу. Усі ці докори необхідно було спростувати, з чим Лісій успішно справився за допомогою використання найрізноманітніших софістичних прийомів. Так, коли йдеться про суб’єктивну сторону вчинку, що могла б бути кваліфікована як злочин, промовець заперечує намір заманити ловеласа і заявляє, що навіть не мав такого на думці. Це спростування підсилює риторичним запитанням: “Якби я все знав заздалегідь, не вже, по вашому, я б не озброїв слуг і не скликав друзів?” [16, с. 37]. Маємо демонстрацію умілого використання у дискурсі логічного виверту, поданого як силізізм у формі риторичного запитання. Тут як засновки використані припущення, істинність яких не є очевидною, а сама суть поставленого запитання дає змогу це приховати. До того ж саме запитання сформульоване як ефектний еристичний прийом.

Дотримуючись головного софістичного принципу, за яким спростувати чи довести можна що завгодно, головне – обрати правильні (а може навіть зручні у конкретній ситуації) методи доведення, Лісій у цій промові і далі використовує риторичні запитання, зокрема такі: “...Задля чого б я пішов на ризик, якби не потерпав, отримуючи від нього найтяжчу з образ? І невже я б здійснив злочин при свідках, маючи можливість убити його таємно?” [16, с. 38]. У такий спосіб він привертає увагу опонентів до існування різних варіантів помсти за наругу над своєю гідністю, адже саме це – основний мотив його вчинку, який доступними засобами правової аргументації подається як такий, що цілком відповідає закону. Саме цій меті підпорядковані прийоми, спрямовані на експлікацію (з лат. *explication* – пояснення; тут пояснення певних прихованих, незрозумілих ситуацій) суперечності припущень обвинувачувача.

Софістичну цільність правової аргументації вже у заключній (завершальній) частині промови демонструє використана автором ампліфікація (грецьк. *amplification* від *amplificio* – поширюю, збільшую) – стилістична мовна фігура (нагромадження однорідних мовних засобів для підсилення експресивності висловлення). Цитуємо промовця: “Я вважаю суддю, що покарав його не тільки за себе, але й за всю державу” [16, с. 38].

Особливе аргументативне навантаження у завершальній частині промови мають антитези: “Якщо ви (звертання до суддів. – *О. Ч.*) погодитесь зі мною, то подібні люди остережуться шкодити ближньому, бачачи, яка нагорода їх чекає за такі подвиги (вияв експресії сарказму і зневаги. – *О. Ч.*); якщо ви не згодні зі мною, то скасуйте існуючі закони і введіть нові, які будуть карати тих, хто тримає дружин у суворості, а звабників виправдовувати”; і наступна антитеза як апеляція до справедливості: “Так, зрештою, буде чесніше, ніж тепер, коли закони громадянам ставлять пастки, голосячи, що той, хто упіймав перелюбника, може вчинити з ним все, що завгодно, а суд потім погрожує вироком скоріше потерпілому, ніж тому, хто, нехтуючи законами, ганьбить чужих дружин” [16, с. 38]. І нарешті завершальна фраза, як підсумок усіх попередніх аргументативних спростувань і вивертів – своєрідний “крик душі” законотворчій, справедливій людині. Цитуємо промовця: “Саме у такому становищі я тепер і опинився: під загрозою моє життя і майно тільки тому, що я підкорявся законам” [16, с. 38].

Ми свідомо так докладно зупинилися на аналізі саме цієї судової промови Лісія, яка, по праву, вважається хрестоматійним зразком античного ораторського мистецтва. Водночас якраз у цій промові автор, стоячи на позиціях методичного релятивізму, по суті, першим серед покоління старших софістів розробляв і впроваджував прийоми правової аргументації, враховуючи тогочасну законодавчу базу. Отже, він зробив вагомий внесок у становлення і розвиток теорії юридичної аргументації, а його

спадщина увійшла до скарбниці світового правознавства. Про це свідчить насамперед те, що п'ять фрагментів написаних ним промов представлено в академічному виданні антології світової правової думки. Із цієї публікації, як зазначає доктор юридичних наук Д. Дождев, можна "отримати доволі повне уявлення про панівні в класичну епоху методи переконання афінських суддів (тобто про застосування софістики у судовому дискурсі як ефективної практики правової аргументації. – *О. Ч.*), а значить, і про тогочасні схеми правосвідості і праворозуміння" [18, с. 181].

До цього можна додати, що із спадщини Лісія та й інших провідних високоосвітніх софістів людство отримало змогу скласти уявлення про соціальне життя у державах-полісах Стародавньої Греції. "Їх заслуга, – зазначає М. Н. Разумович, – полягає у тому, що знання стало політичною і соціальною силою у тогочасному афінському суспільстві. При цьому софісти були ближчими до мас, що прагнули освіти, і краще знали про їх інтереси та потреби, відповідності філософських істин, політичних і правових теоретичних конструкцій цим потребам. У цьому сенсі вони виступали як "професійні революціонери" мислення свого часу. Багато з них були публічними учителями звичайної прикладної мудрості, поширювачами практичних наукових знань. Їх робота була спрямована не стільки на самостійне мислення і виховання його у своїх учнів, скільки на опрацювання, еkleктичне поєднання вже існуючих теорій. Проте були серед них і ті (до таких, безперечно, можна зарахувати Лісія. – *О. Ч.*), хто зробив немалий внесок у становлення нового мислення, хто критично осмислював досягнення натурфілософії..." [19, с. 75–76].

До цієї науково обґрунтованої, вираженої, але передусім об'єктивно справедливої оцінки софістів потрібно додати ще один із таких його висновків, який цілком можна зарахувати на адресу Лісія: "Так чи інакше діяльність софістів була тісно пов'язана з ростом грецької демократії і своєю творчою стороною сприяла доступу до політичної влади простих людей. Знаннями й відомістю (а чимало з них – популярністю. – *О. Ч.*) софіст переважно був зобов'язаний не походженням або званням, а енергійною діяльністю і вродженому таланту. Його успіх нерідко залежав від опіки політичних лідерів і від схвалення натовпу, який він приваблював до себе своїм ораторським мистецтвом" [19, с. 77].

Безумовно, красномовство Лісія проявлялося у його логографічній майстерності, на чому ми акцентували вище, однак уже його єдиний виступ у суді як обвинувачувача у згаданій справі проти представника тиранії тридцяти демонструвало його високу вправність ритора. Використовуючи широкий спектр аргументативних засобів, свою промову, як пише історик І. Поздєєва, "...спрямував проти широкого і сильного політичного угруповання, найбільш відомі керівники якого стоять на чолі пірейської партії, яка перемогла... В нових умовах (після падіння тиранії. – *О. Ч.*) їм довелося погодитися на відновлення демократії повною формою V ст. Але, з одного боку, спочатку вони не відмовилися від спроб її обмеження..., а з іншого, – рішуче припиняли будь-яку подальшу демократизацію. Лісій же пробує засудженням Ератосфена послабити це політичне угруповання, домогтися демократизації держави...". Хто ж стояв за Лісієм, інтереси яких верств афінського суспільства він захищав? Авторка так відповідає на ці запитання: "Очевидно, оратора у цьому випадку мали б підтримувати ті кола громадянства Афін, які були зацікавлені у зміцненні повної, необмеженої демократії V ст..." [20, с. 77–78]. Однак ця підтримка не була настільки дієвою, і ефективною, бо Лісію не вдалося навіть за рахунок переконливих аргументів переконати більшість гелієатів (членів суду) у доцільності винесення такого рішення, яке б засуджувало злодіяння колегії тридцяти тиранів, до одного із представників якої – Ератосфена, до того ж винуватця у загибелі брата промовця Проксімаха, висувався позов. Ймовірно, цю невдачу Лісій врахував, про що свідчать вдосконалення засобів аргументації, насамперед звернення до існуючих законів і правових традицій у докладно проаналізованій вище промові, пов'язаній з убивством Ератосфена, а також у промовах анонімів (не встановлено осіб, для яких готувався логограф), які під час правління тридцяти тиранів залишалися в Афінах, належали до трьох тисяч повноправних громадян, які так чи інакше підтримували олігархію, а в нових умовах виправдовували свою політичну позицію, переконуючи суд у своїй лояльності до демократичного устрою в Афінах, у збереженні державно-правових традицій, успадкованих від попередників [див.: 18, с. 187–192; 195–197].

Висновки. Як активний учасник політико-правового дискурсу кінця V – початку IV ст. Лисій – яскравий представник покоління старших софістів, вказуючи на емпіризм і сенсуалізм яких авторитетний дослідник античної культури С. Я. Лур'є (в останні роки життя – професор Львівського університету) зазначав, що “...центр інтересів цих учених лежав не в точних, а в суспільних науках” [21, с. 118], чим значною мірою пояснюється їх скептицизм і релятивізм, в жанрі судової промови сповна вичерпав усі доступні йому аргументативні ресурси з доволі широкого арсеналу софістики. Будучи емпіриком (людиною практичного спрямування) і певною мірою сенсуалістом (людиною демократичних переконань), Лисій, якого Цицерон називав “другим Демосфеном” за точність і вишуканість, логічну аргументованість його промов, своєю творчою спадщиною переконливо довів, що “благородна софістика” могла успішно практикуватися у політико-правових дискурсах на велелюдних форумах перед суддями – тогочасною елітою античного суспільства.

1. Лосев А. Ф. *Античные теории стиля в их историко-эстетической значимости* / А. Ф. Лосев // *Античные риторика* / под ред. А. А. Тахо-Годи. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1978. – С. 5–12. 2. *Філософський енциклопедичний словник* / ред. кол. В. І. Шинкарук (голова) та ін. – К.: Абрис, 2002. – 744 с. 3. Платон. *Софист* (Феодор, Сократ, Чужоземець из Элеи, Теэтест) // Платон. *Сбор. соч.*: в 4 т. – Т. 2 / общ. ред. А. Ф. Лосева и др.; примеч. А. Ф. Лосева и А. А. Тахо-Годи. – М.: Мысль, 1993. – С. 275–345. 4. Аристотель. *О софистических опровержениях* / Аристотель. *Соч.*: в 4 т. – Т. 2 / ред. З. Н. Микеладза. – М.: Мысль, 1978. – С. 533–593. 5. Луканин Р. К. *Диалектика Сократа* / Р. К. Луканин // *Античная философия: проблемы историографии и теории познания: сб. ст.; отв. ред. Д. В. Джохадзе.* – М.: ИФАН, 1991. – С. 52–77. 6. Маковельский А. О. *История логики* / А. О. Маковельский. – М.: Наука, 1967. – 502 с. 7. Хамітов Н. *Історія філософії. Проблема людини та її межі: навч. посіб.* / Н. Хамітов, Л. Гармаш, С. Крилова; під ред. Н. Хамітова. – К.: Наук. думка, 2000. – 272 с. 8. Бичко А. К. *Історія філософії: підруч.* / А. К. Бичко, І. В. Бичко, В. Г. Табачковський. – К.: Либідь, 2001. – 408 с. 9. Бачинін В. А. *Філософія права: словник* / В. А. Бачинін, В. С. Журавський, М. І. Панов. – К.: Концерн ВД “Ін Юре”, 2003. – 408 с. 10. Александров О. В. *Софисти* // *Історія філософії: словник* / за заг. ред. В. І. Ярошовця. – 2-ге вид., перероб. – К.: Знання України, 2012. – С. 149–151. 11. *Юридична аргументація. Логічні дослідження: моногр.* / О. М. Юркевич, В. Д. Титов, С. В. Куцупал та ін.; за заг. ред. О. М. Юркевич. – 2-ге вид., переробл та доп. – Х.: Право, 2015. – 336 с. 12. Ополев В. Т. *Процедура аргументації в період формування науки* / В. Т. Ополев // *Философские проблемы аргументации* / ред. кол.: Г. А. Брутян, И. С. Нарский (отв. ред.) и др. – Ереван: Изд-во АН АрмССР, 1986. – С. 77–86. 13. Харитонов Є. О. *Реформи Солона* // *Юридична енциклопедія: в 6 т.* / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (гол. ред. кол.) та ін. – К.: Укр. енцикл. – Т. 5: П–С. – 2003. – С. 306–307. 14. Лисій. *Речи* / пер. с греч.; вступ. ст. С. И. Соболевского. – М.: Ладомир, 1994. – 373 с. 15. Пащенко В. І. *Антична література: підруч.* / В. І. Пащенко, Н. І. Пащенко. – 3-тє вид., стереотип. – К.: Либідь, 2008. – 718 с. 16. *Ораторы Греции* / пер. с древнегреч.; сост. и науч. подгот. текстов М. Гаспарова; вступ. ст. В. Боруховича; коммент. И. Ковалёвой и О. Левинской. – М.: Худож. лит., 1985. – 495 с. 17. Плутарх. *Избранные жизнеописания: в 2-х т.* – Т. 1 / пер. с древнегреч. / сост., вступ. ст., прим. М. Томашевской. – М.: Правда, 1990. – 592 с. 18. *Антология мировой правовой мысли: в 5 т.* / рук. науч. проекта Г. Ю. Семигин. – Т. 1: *Античный мир и Восточные цивилизации.* – М.: Мысль, 1999. – 750 с. 19. Разумович Н. Н. *Политическая и правовая культура. Идеи института Древней Греции* / Н. Н. Разумович. – М.: Наука, 1989. – 240 с. 20. Поздеева И. В. *Политические судебные процессы в Афинах в 403–400 гг. до н. е. (по речам Лисия)* / И. В. Поздеева // *Вестник древней истории*, 1961. – № 4 (78). – С. 68–84. 21. Лурье С. Я. *Очерки по истории античной науки. Греция эпохи расцвета* / С. Я. Лурье. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1947. – 404 с.

REFERENCES

1. Losev A. F. *Antichnye teorii stilya v ikh istoriko-esteticheskoi znachimosti [Ancient theories of style are in their historical and aesthetic significance]* / A. F. Losev // *Antichnye ritoriki / pod red. A. A. Takho-Godi. Moskva.: izd-vo Mosk. un-ta, 1978. pp. 5–12.*
2. *Filosofs'kyy entsyklopedychnyy slovnyk [Philosophical encyclopaedic dictionary]* / red. kolehiya V. I. Shynkaruk (holova) ta in. Kyiv: Abrys, 2002. 744 p.
3. *Platon. Sofist (Feodor, Sokrat, Chuzhozemets iz Elei, Teetest) [Sophist (Theodore, Socrates, Stranger from Elea, Theaetetus)]* // *Platon. Sbor. soch. v 4 t. T. 2 / obshch. red. A. F. Loseva i dr.; primech. A. F. Loseva i A. A. Takho-Godi. Moskva.: Mysl', 1993. pp. 275–345.*
4. *Aristotel'. O sofisticheskikh oproverzheniyakh [About sophistical refutations]* / *Aristotel'. Soch. v 4 t. T. 2 / red. Z. N. Mikeladza. Moskva.: Mysl', 1978. pp. 533–593.*
5. *Lukanin R. K. Dialektika Sokrata [The dialectic of Socrates]* / R. K. Lukanin // *Antichnaya filosofiya: problemy istoriografii i teorii poznaniya: sb. st.; otv. red. D. V. Dzhokhadze. Moskva.: IFAN, 1991. pp. 52–77.*
6. *Makovel'skii A. O. Istoriya logiki [The history of logic]* / A. O. Makovel'skii. Moskva.: Nauka, 1967. 502 p.
7. *Khamitov N. Istoriya filosofiyi. Problema lyudyny ta yiyi mezhi [The history of philosophy. The problem of human and its limits]: navch. posibnyk / N. Khamitov, L. Harmash, S. Krylova; pid red. N. Khamitova. Kyiv: Nauk. dumka, 2000. 272 p.*
8. *Bychko A. K. Istoriya filosofiyi [The history of philosophy]: pidruchnyk / A. K. Bychko, I. V. Bychko, V. H. Tabachkovs'kyy. Kyiv: Lybid', 2001. 408 p.*
9. *Bachynin V. A. Filosofiya prava [Philosophy of law]: slovnyk / V. A. Bachynin, V. S. Zhuravs'kyy, M. I. Panov. Kyiv: Kontsern VD "In Yure", 2003. 408 p.*
10. *Alyeksandrov O. V. Sofisty [Sophists]* // *Istoriya filosofiyi. Slovnyk / za zah. red. V. I. Yaroshovtsya. – 2-he vyd., pererob. Kyiv: Znannya Ukrainy, 2012. pp. 149–151.*
11. *Yurydychna arhumentatsiya. Lohichni doslidzhennya [The legal argumentation. Logical researches]: monohrafiya / O. M. Yurkevych, V. D. Tytov, S. V. Kutsepel ta in.; za zah. red. O. M. Yurkevych. 2-he vyd., pererobl ta dopov. Kharkiv: Pravo, 2015. – 336 p.*
12. *Opolev V. T. Protsedura argumentatsii v period formirovaniya nauki [The procedure of argumentation during the formation of science]* / V. T. Opolev // *Filosofskie problemy argumentatsii / redkol.: G. A. Brutyan, I. S. Narskii (otv. red.) i dr. Erevan: Izd-vo AN ArmSSR, 1986. pp. 77–86.*
13. *Kharytonov Ye. O. Reformy Solona [The reforms of Solon]* // *Yurydychna entsyklopediya: v 6 t. / redkol.: Yu. S. Shemshuchenko (holova redkol.) ta in. Kyiv: Ukr. entsykl. T. 5: P–S., 2003. pp. 306–307.*
14. *Lisii. Rechi [Lisii. Things]* / per. s grech.; vstupitel'naya stat'ya S. I. Sobolevskogo. Moskva: Lodomir, 1994. 373 p.
15. *Pashchenko V. I. Antychna literatura [Ancient literature]: pidruchnyk / V. I. Pashchenko, N. I. Pashchenko. – vyd. 3-tye, stereotyp. Kyiv: Lybid', 2008. 718 p.*
16. *Oratory Gretsii [The speakers of Greece]* / per. s drevnegrech.; sost. i nauch. podgot. tekstov M. Gasparova; vstup st. V. Borukhovicha; komment. I. Kovalevoi i O. Levinskoi. Moskva: Khudozh. lit., 1985. 495 p.
17. *Plutarkh. Izbrannye zhizneopisaniya [Plutarch. Selected biography]: v 2-kh t. T.1 / per. s drevnegrech. / sost., vstup. st., prim. M. Tomashevskoi. Moskva: Pravda, 1990. 592 p.*
18. *Antologiya mirovoi pravovoi mysli [Anthology of world legal thought]: v 5 t. / ruk. nauch. proekta G. Yu. Semigin. Moskva: Mysl', 1999. T. 1. Antichnyi mir i Vostochnye tsivilizatsii. 750 p.*
19. *Razumovich N. N. Politicheskaya i pravovaya kul'tura. Idei instituty Drevnei Gretsii [The political and legal culture. Ideas of Ancient Greece institutions]* / N. N. Razumovich. Moskva: Nauka, 1989. 240 p.
20. *Pozdeeva I. V. Politicheskie sudebnye protsessy v Afinakh v 403–400 gg. do n. e. (po recham Lisiya) [Political trials in Athens in 403-400 years B. C. (The speeches of Lysias)]* / I. V. Pozdeeva // *Vestnik drevnei istorii, 1961. № 4 (78). pp. 68–84.*
21. *Lur'e S. Ya. Ocherki po istorii antichnoi nauki. Gretsiya epokhi rastsveta [Essays on the history of ancient science. Greeces epochs of bloom]* / S. Ya. Lur'e. Moskva–L'viv: Izd-vo ANSSSR, 1947. 404 p.